

УДК 821.161.2.09

Вікторія Остапчук
Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки

КОНЦЕПТ УКРАЇНИ У ТВОРЧОСТІ Т. ШЕВЧЕНКА

У статті через поетику розглядається роль концепту України у творчості і світосприйнятті Т. Шевченка. Аналіз здійснюється із урахуванням інтенціональних полів, пов'язаних з образом України, а також ритмомелодики віршів, яка є близькою до українських народних пісень. У дослідженні беруться до уваги листи поета, в яких Україна, як і в поезії, постає через естетичну категорію прекрасного, через народний побут і історію.

Ключові слова: концепт, метафізична картина світу, інтенціональні поля, символ, контекстуальні синоніми, ритмомелодика.

This article is about the role of Ukraine central concept in Shevchenko's works and his worldview through the poetry. The analysis is carried out according to intentional fields, contextual synonyms associated with the image of Ukraine and poems rhythm and melody as well as in Ukrainian folk songs. The texts of the poet's letters, in which Ukraine, as in his poetry, arises through an aesthetic category of beauty, through people's life and history are examined.

Keywords: concept, metaphysical world view, intentional fields, symbol, contextual synonyms, rhythm and melody.

Artykuł poprzez poetykę przedstawia rolę konceptu Ukrainy w twórczości i światopoglądzie T. Szewczenki. Analiza jest dokonana z uwzględnieniem intencjonalnych pól związanych z obrazem Ukrainy, a także z podobnymi do ukraińskich pieśni ludowych rytmem i melodyką wierszy. W pracy rozpatrywane są listy poety, które, jak też poezja, przedstawiają Ukrainę przez estetyczną kategorię piękna, ludowe tradycje i historię.

Słowa-klucze: koncept, metafizyczny obraz świata, pola intencjonalne, synonimy kontekstualne, rytm i melodyka.

Якбы мыни Богъ помигъ докончить те що тепер зачавъ, то тойди склавъ бы руки тай у домовину, булобъ з мене не забулабъ Украина мене мизерного... любите ту Краину що я теперь заходився рисовать. ось якъ я ии рисую. спершу виды чи то исторією чи то красотою прекметни; вдруге народний бытъ такъ якъ винъ теперь есть, в трете исторію...

Т. Шевченко. Лист до кн. М. А. Цертелева, 23.09.1844

Шевченко — це Україна. Україна і Шевченко нероздільні.

Хома Наюк, засновник і вчитель початкової школи в с. Буяні Луцького повіту

Творчість Т. Шевченка все більше привертає до себе увагу. Насамперед треба згадати праці, що вийшли останнім часом, зокрема, книгу І. Дзюби [4], статтю М. Жулинського [5], монографію і докторську дисертацію Л. Генералюк [2, 3], працю В. Шевчука [12] та ін. Подією стало репринтне видання «Листування Тараса Шевченка» [6] в 2013 році. Вражає багатоаспектність підходу шевченкознавців до спадщини Кобзаря, про що свідчить, наприклад, уже зміст часопису «Волинь філологічна: текст і контекст. Творчість Т. Шевченка: Традиції і сучасність» [1], у центрі

уваги якого представлено філософське бачення світу і проблеми поетики українського генія. Проте незважаючи на величезну кількість праць, в тому числі тих, де порушуються художньо-філософські погляди поета, потребує подальшого дослідження роль *концепту України* у творчості і світосприйнятті Кобзаря. Розкриття цієї проблеми із урахуванням особливостей поетики й визначає **мету статті**. Щоб досягти її, потрібно визначити той зміст, який буде покладено у поняття *концепт*.

Зазначимо, що, незважаючи на те, що в словниках і енциклопедіях смисл цього поняття окреслюється певною мірою схоже, слово *концепт* не набуло термінологічного значення. Зокрема, «Літературознавча енциклопедія» (2007) трактує *концепт* як «формулювання, розумний образ, загальна думка, поняття, що домінують у художньому творі чи літературознавчій статті» [7, с. 521]. Визначення «Советского энциклопедического словаря» (1980) — більш абстрактне і охоплює різні галузі знань: «*Концепт* — (от лат. conceptus — мысль, понятие), смысловое значение имени (знака), т. е. содержание понятия, объем которого есть предмет (денотат) этого имени» [9, с. 633].

Хоча подані визначення виражають основний зміст поняття, і в літературознавстві, і в мовознавстві навколо нього точаться дискусії. Щоб скласти уявлення про цей суперечливий процес у філологічній науці, досить скористатися вже аналізом численних визначень поняття *концепт* у книзі В. Маслової «Поэт и культура: концептосфера Марины Цветаевой» [див. дет.: 8]. Розгляд різних поглядів не входить у завдання представленої статті. Для розкриття теми «Концепт України у творчості Шевченка» достатньо взяти за основу визначення Д. Лихачова, який вважав, що «концепт не непосредственно возникает из значения слова, а является результатом столкновения значения слова с личным и национальным опытом человека. Таким образом, концепт служит посредником между словами и действительностью» [8, с. 26]. Звернення до лихачовської дефініції не є випадковим, тому що той образ України, який виникає в текстах Т. Шевченка, і є тим самим *результатом зіткнення значення слова з особистим і національним досвідом* великого українського поета, мислителя і живописця.

Особливістю всього доробку Т. Шевченка є те, що у нього образ України є наскрізним, він просякає то безпосередньо, то опосередковано всі тексти українського поета, в тому числі епістолярні і малярські. У нього смислове значення образу-концепту Україна — надзвичайно широке й охоплює різні сторони *Буття*, не виключаючи його онтологічної сутності.

«Україна», «Україна» «Україна», «Вкраїна», вжита у віршах Кобзаря, насамперед позначає Батьківщину, в якій живуть українці. Це — «край милий, рідна сторона», котрому протиставляється *чужина, чужа сторона, чужа земля, чуже поле, чуже сонце, чужий край, неволя* [11, 12 та ін.], *чужа домовина* [11, с. 46.]. У зв'язку з цим у шевченківській поезії контекстуальним синонімом до слова «Україна» слугує лексема «матір» з яскравим ліричним забарвленням: «Світе тихий, краю милий, / Моя Україно! / За що тебе сплюндровано, / За що, мамо, гинеш?» [11; с. 564]

Але Україна в поезії Т. Шевченка — це не тільки країна, а й метафізична картина світу, створена українським етносом. Тому *концепт України* варто розглядати, враховуючи інтенціональні поля, пов'язані з цим образом. Зокрема, в інтенціональне поле *концепту України* входять такі слова/символи, як *верба, калина, явір,*

барвінок, сокіл, соловейко, степи широкі, синє море, які несуть важливе смислове навантаження. Знаковими для українського народу є наявні в «Кобзарі» топоніми: *Дніпро (Босфор), Чигрин, Хортиця, Київ, Дунай* тощо, через які постає Україна.

Подібне смислове навантаження в поезії великого поета несуть народні обряди й звичаї, а також одяг. Так, в поезії Т. Шевченка відбилася українська традиція обмінюватися хлібом і рушниками під час заручин: «... Та й за старостами / Пішов Марко. / Вернулися люде з рушниками, / З святим хлібом обміненим...» [11, с. 235] «А колись... Давно колись-то! / Рушники вже ткалися, / І хустина мережалась, / Шовком вишивалась» [11; с. 304]. Ліричними героями віршів Кобзаря найчастіше є українські селяни, кріпаки, наймити, соціальний статус яких визначає їхній одяг: «Після пречистої в неділю та після першої старий сидів в сорочці білій, в брилі на призьбі» [11, с. 238]; «... у тім раї, що ти покидаєш, латану свитину з каліки знімають» [11, с. 164] «У Києві на Подолі / Братерська наша воля / Без холопа і без пана / Сама собі у жупані / Розвернулася весела, / Оксамитом шляхи стеле, / А єдвабном застилає» [11, с. 377]; «В червоних штанах оксамитних / Матнею улицю мете, / Іде козак» [11, с. 377].

Великого символічного значення набуває у творчості Т. Шевченка слово *хата*, особливо тоді, коли пов'язується з такими знаковими для української свідомості словами, як слово *вишневий* (наприклад, «Садок вишневий коло хати»).

Підкреслимо, що образ України складається з контекстуальних синонімів, до яких належать назви на позначення історичних реалій і постатей: *гайдамаки, гетьмани, сотники, козацтво, чумаки, отамани*. Образ України постає в іменах українських видатних діячів — Богдан (Хмельницький), Залізняк, Гамалія, Семен Палій, Наливайко, Тарас Трясило, Павлюга, Сковорода, Котляревський тощо. Треба зазначити, що назви історичних реалій і постатей актуалізують тезаурус реципієнта, який завдяки їм у підтексті шевченківських творів прочитує героїчні і трагічні сторінки минулих часів.

Концепт України майстерно розкривається Шевченком за допомогою ритмомелодики вірша, яка наближається до українських народних пісень. Так, для поезії Кобзаря властиво вживання прийому паралелізму, що притаманний народно-пісенній традиції.

Пор.:

Т. Шевченко
«Тече вода в синє море,
Та не витікає,
Шука козак свою долю,
А долі немає» [11, с. 11].
«Закувала зозуленька
В зеленому гаї,
Заплакала дівчинонька —
Дружини немає» [11, с. 404].
«Не щебече соловейко
В лузі над водою,
Не співає чорнобрива,
Стоя під вербою» [11, с. 37].

Народна пісня
«Цвіте терен, цвіте терен,
а цвіт опадає,
Хто в любові не знається,
той горя не має»
«Летіла зозуля
Та й стала кувати.
Ой то ж не зозуля,
То рідная мати».
«Ой не шуми, луже,
Зелений байраче!..
Не плач, не журися,
Молодий козаче!»

«Туман, туман долиною —
Добре жити з родиною» [11, с. 412].

«Ой туман яром,
А мороз долиною.
Поміж туманом
Та поміж ярами
Все цигани стояли».

Близькість шевченківських творів до фольклорної традиції досягається ще за допомогою такого художнього засобу, як анафора.

Пор.:

Т. Шевченко
«Нащо мені чорні брови,
Нащо карі очі,
Нащо літа молодії,
Веселі дівочі?» [11, с. 32]
«Ой крикнули сірії гуси
В яру на ставу;
Стала слава на все село
Про тую вдову» [11, с. 448].

Народна пісня
«Скажи, нащо тебе я полюбила?
Скажи, нащо я вірила тобі?»

«Ой гиля, гиля, гусоньки на став.
Добрий вечір, дівчино, бо я ще й
не спав»

Образ української дівчини збігається в Т. Шевченка з образом, поширеним у фольклорі — чорноброва й кароока: «Ой маю я чорні брови, / Маю карі очі! / Чом ти мене, козаченьку, любити не хочеш?».

Значну роль у художній системі поета відіграють інтертекстуальні вставки з народних пісень, але у структурі шевченківського тексту вони набувають посиленого емоційного і змістового забарвлення. У поезії Т. Шевченка глибокий інтерес викликають ті інтертекстуальні вставки, де зустрічається частий для фольклору символ із сакральним числом *три*, який у поета — на відміну від народної пісні — віддзеркалює трагічну долю України.

Пор.:

Т. Шевченко
«Ой три шляхи широкії
Докупи зійшлися.
На чужину з України
Брати розійшлися» [11, с. 299].

Народна пісня
«Ой та у полі
Три доріженьки різно...
Гей, ходить козак
До дівчини пізно»

У фольклорному тексті число *три* вживається лише на початку («три доріженьки»). Далі йдеться про любов дівчини і козака. У Т. Шевченка воно повторюється в сполученні з іншими образами: *три шляхи*, *три брати*, *три ясени*, *три явори*. У кобзаревому вірші постає образ знедоленого життя українських синів, що вимушено поневіряються на чужині.

На завершення треба підкреслити, що дослідження *концепту України* в Т. Шевченка вимагає комплексного підходу, врахування всіх проявів його творчості, в тому числі й епістолярія. Насамперед, на нашу думку, важливо врахувати те, що поняття України в листах Т. Шевченка, як і в художніх текстах, пов'язане з естетичною категорією прекрасного, а також з історичною пам'яттю народу, котру поет переживає не тільки в

слові, а й у картинах. Так у листі до М. А. Долгорукова він пише: «Ваше Сіятельство соизволили, въ пребываніе свое въ Петербурге, осчастливить меня дозволенім поднести первые три эстампа издаваемой мною *Живописной Украины*» [6, с. 22–23].

Слово *Україна* в епістолярній спадщині Т. Шевченка окреслюється ще й такими визначеннями, як *писанка, нашъ милый, нашъ любій украинскій языкъ* тощо. Зокрема, у листі до Я. Г. Кухаренка, в якому поет пише про подаровану йому писанку, визначається підвищеною емоційністю: «Христось воскресь! Батьку отамане кошовый! Якъ разъ на великдень привезла міні астраханська почта твое дружне ласковое письмо і рублевую *писанку*. Зробивъ ти мені свято друже мій єдиний! Таке свято, таке велике свято! що я його і на тімъ світі не забуду» [6, с. 112].

У листі до О. М. Боденського Т. Шевченко не менш емоційно висловлюється про українську мову: «Ась що винъ у тебе попросить для мене *Слово о полку Игоря* Максимовича, або Шишкова, дай йому ради святой нашей поэзии один экземпляръ колы маешъ. Бачиш у мене давно вже думка заворушилась перевести його те слово на *нашъ милый, нашъ любій Украинскій языкъ*, достань будь ласкавъ, та передай цѣму козачини» [6, с. 72].

Варто дати статистику вживання слова *Україна* у Шевченка в різних сполученнях. Але ця велика праця — попереду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волинь філологічна: текст і контекст. Творчість Т. Шевченка: Традиції і сучасність. Збірник наукових праць. — Вип. 18. — Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2014. — 331 с.
2. Генералюк Л. Творчість Тараса Шевченка в контексті взаємодії літератури і мистецтва початку-середини ХІХ століття : автореф. дис... д-ра філолог. наук / Л. Генералюк. — К., 2011. — 40 с.
3. Генералюк Л. Універсалізм Шевченка: взаємодія літератури і мистецтва / Л. Генералюк; Нац. акад. наук України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. — К. : Наук. думка, 2008. — 544 с.
4. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І. Дзюба. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 718 с.
5. Жулинський М. Шевченко: повернення в «нашу Україну» / М. Жулинський // Шевченко Тарас «Я так її, я так люблю...»: Вибрані вірші та поеми. — К. : Либідь, 2012. — С. 9–29.
6. Листування Тараса Шевченка / За ред. Сергія Єфремова. — Репринтне видання. — Черкаси : Брама-Україна, 2013. — 1056 с. (Збережено орфографію оригіналу).
7. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. — Т. 2 / [авт.-уклад. Ю. І. Ковалів]. — К. : ВЦ «Академія», 2007. — 624 с.
8. Маслова В. Поэт и культура : концептосфера Марины Цветаевой: Учебное пособие / В. А. Маслова. — М. : Флинта; Наука, 2004. — 256 с.
9. Советский энциклопедический словарь / Ред. А. М. Прохоров — М. : Советская энциклопедия, 1980. — Изд. 4. — 1600 с.
10. Філонюк М. Шевченківська світлиця Миколи Куделі у Волинському краєзнавчому музеї. Путівник / М. Філонюк. — Луцьк : Волинські старожитності, 2014. — С. 6.
11. Шевченко Т. Г. Кобзар / Т. Г. Шевченко. — Рівне : Волинські обереги, 2004. — 640 с.
12. Шевчук В. «Personae verbum» (Слово іпостасне) : розмисел / В. Шевчук. — К. : Твім інтер, 2001. — 204 с.